
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

Холназарова Латофат Самиевна,
Ислом Каримов номидаги
Тошкент Давлат Техника Университети
тарих фанлари номзоди

XX АСРНИНГ БОШИДА БУХОРОДА МАВЖУД БЎЛГАН ШАХСИЙ КУТУБХОНАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАРКИБИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-2-23>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XX аср бошларида Бухоро амирлигида мавжуд бўлган шахсий кутубхоналар ҳақида қизиқарли маълумотлар учрайди. Хусусан, замондош зиёлиларнинг ҳамда шахсий кутубхона эгаларининг эсадаликлари, ҳозирда ЎзР ФА ШИ фондларида сақланаётган қўлёзма асарлардаги муҳрлар, Бухоронинг қози ул - қуззоти Қози Абдувоҳид Садр Сарири Балхий, Қози Бурҳониддин ва қози Иноятуллоҳқарашли шарқ қўлёзмалари коллекциялари, таркиби Бухоро амирлигида мавжуд бўлган шахсий кутубхоналар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Шахсий коллекцияларнинг асосий қисмини араб алифбосида битилган қўлёзма китоблар тошбосма нашрлар ва ҳужжатлар ташкил этилганлиги ҳақида маълумот берилади.

Калит сўз: қўлёзма, тошбосма, маданий мерос, нодир нусха, ҳошия, коллекция, қози.

Холназарова Латофат Самиевна,
Кандидат исторических наук,
Ташкентский государственный технический
университет имени И. Каримова

ЛИЧНЫЕ БИБЛИОТЕКИ И ИХ СОСТАВ В БУХАРЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

Статья дает, представлены интересные сведения о личных библиотеках Бухарской империи начала XX века. В частности, воспоминания современных интеллектуалов и личных библиотекарей, рукописи, сохраняющейся печати в рукописях в фондах института Востоковедения при Академии наук Узбекистана, Кази Абдувохида Садра Сарири Балхи, Кази Бурхануддине и Кази Иноятуллоха, коллекции судей Бухары, личные библиотеки Бухарского эмирата. Создать воображение. Основную часть личных коллекций составляют рукописные книги, написанные на арабском алфавите, а также информация о создании печатных материалов и документов.

Ключевые слова: рукописи, литографии, культурное наследие, редкие издания, коллекция, судья.

PERSONAL LIBRARIES AND THEIR COMPOSITION IN BUKHARA IN THE EARLY 20TH CENTURY

ANNOTATION

The article provides interesting information about the personal libraries of the Bukhara Empire in the early 20th century. In particular, the memories of contemporary intellectuals and personal librarians, manuscripts sealed in SC funds of the Academy of Science of Uzbekistan, Kazi Abduvohid Sadr Sariri Balki, Kazi Burhaneddin and kazi Inoyatullah collections of Bukhara judges, personal libraries of Bukhara emirate to create an imagination. The main part of personal collections is the manuscript books written in the Arabic alphabet and the information on the creation of printed materials and documents.

Key words: manuscripts, lithography, cultural heritage, rare edition, khashiys, collection, kazi.

Ўрта Осиё халқларининг узоқ асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб келган ёзма маданий меросининг энг нодир нусхалари аксарияти кутубхоналарда сақланган ва авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиб келган[1, С.915]. Китоблар фақат саройда ва бошқа маъмурий марказлар қошидаги кутубхоналарда эмас, балки зиёли ва нуфузли шахсларга, уларнинг авлодларига тегишли шахсий кутубхоналар ақлий меҳнат вакиллари ва ижод аҳли, олимлар, мударрислар, илму толибларга тегишли коллекцияларда ҳам сақланиб келган. Бухоро амирлигида мавжуд бўлган шахсий кутубхоналар ўз китоб фондларининг таркибига кўра - ўрта асрлардаги шахсий кутубхоналардан фарқ қилмаган. Уларнинг асосий қисмини араб алифбосида битилган қўлёзма китоблар тошбосма нашрлар ва ҳужжатлар ташкил этади. Янги даврдаги шахсий кутубхоналарнинг катта қисмини осори атиқага айланиб бораётган ўрта асрларда қўлёзма китоблари ташкил этган. Бухоро амирлигида мавжуд бўлган шахсий кутубхоналар, уларнинг коллекциялари, таркиби тўғрисида турли манбаларда қизиқарли маълумотлар учрайди.

Ўз замонасининг таниқли шоир ва ёзувчиси, давлат арбоби, китобсевар, маърифатпарвар қози Абдушукур Муҳаммад Шариф Садри Зиё, Абдувоҳид Садр, амирзода Ҳашмат, қози Бурҳонуддин, қози Иноятуллоҳ ва бошқаларга қарашли шарқ қўлёзмалари коллекциялари XX асрнинг бошида Бухорода мавжуд бўлган шахсий кутубхоналар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради[2, pp. 141-174].

XX аср бошларида Бухоронинг қози ул - қуззоти Қози Абдувоҳид Садр Сарири Балхийнинг катта кутубхонаси бўлган[3, 90а в]. Қози Абдувоҳид Садр Сарири Балхий (вафоти 1303/1885-86) Садри Зиёнинг устозларидан бўлиб, ислом дини ва маданияти тараққиётида муҳим ўрин тутган уламо сифатида кўплаб асарларга шарҳ ва ҳошиялар ёзган. Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида олим қаламига мансуб "Мажмуа"[4,99а,бв]сақланади. Унинг 99б бетида муаллиф ўз кутубхонасида сақланадиган қўлёзма (қаламий) ва тошбосма (қолабий) китобларнинг рўйхатини берган ва ўша давр китобхонлари орасида машҳур бўлган асарларнинг номларини қайд этган.

Унинг коллекциясида араб тили гамматикасига оид китоблар, жумладан "Мавлоно Шариф шарҳи Мулло", "Дабирий маа рисолайи дигар", "Мавлавий

Абд ал - Фаффу бар шарҳи Мулло", "Тож ал-масодир (ал-адаб)", "Шарҳи усули Акбар фи илми тасрифи - грамматик асар", Шарҳи Муллонинг шарҳи адабиётимик" асарлари ҳам ўрин олган.

Қози Абдувоҳид Садр Сарири Балхийнинг кутубхонасида мантиққа оид асарлар ҳам бўлган: "Сирож ал-лугот", "Шарҳи айн ал-илм", "Ҳошийаи Кутбий", "Шарҳи тажрид ал-мантиқ ли Тусий", "Жомий ал-мабоний шарҳ аш-шарҳ ал-кабир ли Кайдоний" каби қўлёзма ва тошбосма китоблар шулар жумласидандир. Бундан ташқари кутубхонадан риторикага оид "Китоб ал-вашоҳ ли соҳиб ат-Тавзеҳ фи илм ал-маоний ва-л-баён" асари, "Шарҳи Нисоб ас-сибён ли - л - Қаҳистоний" китоблари ҳам ўрин олган.

Мазкур коллекциядаги қўлёзмаларнинг маълум қисми лугат, лугатшуносликка оид асарлардир. Масалан, "Мисбоҳ ал-мунир фи-л-лугат", "Муқаддиматул адаб", "Матлаъ ал - баҳрайн фи-л-лугат", "Кашф ул-лугот" ва ҳоказо.

Қози Балхий кутубхонаси коллекциясида ақоидга бағишланган китоблар ("Мулло Жалол Давоний шарҳи ақоиди Аздий", "Авн ас-самад ҳошийаи Мулло Аҳмад", "Мулло Ҳасан Сиёлкутий бар ақоид", "Амир Садраддин бар ҳошийа", "Асомаддин маа Мир Жалил бар тасдиқот", "Шарҳи Матолий", "Мир бар матолий маа Мавлавий Мирзожон", "Мухтасар", "Шарҳи Фусус ал-ҳикам", "Шайх Абулҳақ шарҳи Мишкот", "Шарҳи аврод", "Мутававал" (Матул), "Мишкоти Шариф", "Шарҳи мавоқиф", "Изоҳ шарҳи муфассал", "Китоби Сибавайҳ" ва "Рух ал-баён") "Шарҳи Қаҳистоний ала ал-Кофийа", "Фаввос ал-баҳрайн", "Қаҳистоний", "Ислоҳ ал-изоҳи виқоёи", "Ислоҳ ал-изоҳи Танқиҳ", "Шарҳи Ризо бар Кофийа", "Чалабий бар шарҳи виқоёи" ва "Шарҳи фароизи Камол пошо" ва бошқа асарлар мавжуд.

Қози Балхийнинг амалий фаолияти фикҳ илмини жуда мукамал ва чуқур билишини тақозо қилган, шу сабабли унинг коллекциясида фикҳ илмига оид асарлар ("Шарҳи кабири Мунийат", "Шарҳи кабири Мунийат", "Жомий ар-рамуз", "Мавлавий Абу-л-Макорим шарҳи мухтасар", "Ҳидойаи шариф"нинг 2 жилди, "Мавлавий Абд ал-ҳаким бар ҳошийа") кенг ўрин олган.

Айни пайтда Қози Балхийнинг кутубхонасида тиббиёт фанига оид нодир китоблар ("Шарҳи Қонунча", "Қонунча", "Юсуфий", "Зод ал-мусофирин фи-т-тиб"), тасаввуфга оид ("Китоби анқои марғиб фи маърифати хатм ал-авлиё", "Одоб ал-саҳоба", "Рашаҳот"нинг қўлёзмаси Мулло Рамазон шарҳ аш-шарҳи ақоид", "Мулло Абд ал-Ҳаким бар ақоид ма Мавлаий Аҳмад", "Мақомоти Ҳаририй") асарлар ҳам бўлган. Айрим китоблар Мисрдан олиб келинган.

Қози Абдувоҳид Садр Сарири Балхийнинг кутубхонасида ҳам Мирзо Абду Қодир Бедилнинг "Чаҳор унсур", "Маснавий маънавий", "Шарҳи Гулшани роз" каби асарлари ҳамда "Мактуботи имом Раббоний"нинг икки жилдли тошбосма нусхалари энг нодир асарлар сифатида сақланган. Бундан ташқари кутубхонадан этика ("Аҳлоқи Жалолий") га оид асарлар, катологлар ("Кашф аз - зунун" қўлёзмаси), тарихга доир китоблар ("Муллозода маа рисолаи дигар" ва х.з.) ҳам ўрин олган[5, 221бв].

Бухоро шаҳрида яна бир катта шаҳсий кутубхона Бурҳониддин қозига тегишли бўлиб, Бухоронинг садри ва қози ул-қуззоти бўлган, амирликда Ибн Байзо номи билан машҳур авлод вакили Бурҳониддин қози ҳам отасидан қолган катта кутубхона эгаси эди. XX асрнинг бошларида бу хонадонга тегишли кутубхона Бухородаги учта катта кутубхоналардан бири бўлган. Унда асосан тарихий

адабиётлар: Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи, Шайбонийлар, Ашгархонийлар, Мангитлар тарихига оид асарлар жамланган[6, Б. 80] 1915 йили қозикалон Бурҳониддин кутубхонаси билан А.А. Валидов танишган[7, С. 251-252]. Тахминимизча бу фонддан у баъзи китобларни ҳам сотиб олган[8, С. 57]. Қози Бурҳониддин (қози Садриддин ва Бадриддин) га тегишли айрим китоблар бугунги кунда ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, қози Садриддин ва Бадриддин ҳамда Бурҳониддин муҳрлари босилган китоблар ҳазинада талайгина бўлиб, уларнинг сони 50 тадан ортади. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам тавсиф қилинмаган ва Шарқ қўлёзмалар тўплам (СВР каталог) ига киритилмаган.

Шахсий кутубхоналардан бири Шаҳрисбаз адабий ва илмий муҳитининг ёрқин намояндаси қози Иноятуллоҳ ўроқ ибн Азизуллоҳ Мирзо Калонхўжа ибн Қаландархўжаи Балхий ҳам шахсий кутубхона эгаси бўлган [9, С. 81-82]. Иноятуллоҳ муфтий ўроқ Шаҳрисабзнинг Болои ҳовуз масжиди Жомъесида имом хатиб ва мударрислик қилган. Мазкур кутубхона эгасининг қайдларига кўра, унинг китоблар коллекциясидан кўпчилик фойдаланган. Кейинчалик мазкур кутубхонадан бир қисм китоблар ўғли Файзуллоҳхўжа Равнақий ва унинг ворисларига қолган.

Кутубхона соҳиби қози Иноятуллоҳ ўз кутубхонасида сақланаётган китобларнинг қисқа бир рўйхатини ёзиб қолдирган. Унинг ҳазинасида сақланаётган юздан ортиқ китоблар турли фан соҳаларига оид бўлиб, унда шоирлар биографиялари, олимлар, сиёсий ва тарихий шахслар ислом тарихи, пайгамбарлар тарихи, жумладан Муҳаммад (с.а.в), унинг аждодлари ва авлодлари тарихига оид китоблар, шунингдек, дин, тасаввуф, жуғрофия, фалсафа ва мантиқ, табиий фанлар (математика, астрономия, тиббиёт), тилларга (араб, форс ўзбек ва бошқа), адабиётга (девлар, баёзлар, тазкиралар, дostonлар) доир китобларни ташкил этган.

"Фақир Иноятуллоҳга тегишли бўлган маъний жавоҳирим, уни китоб дерлар қуйдагиларди": "Авроди Куръон", "Анвори Суҳайлий", "Анис ат-толибин", "Ахлоқи Жалолий". "Мухтасар ал-виқоя" нинг чиройли ҳуснихатда кўчирилган нусхаси. Хилолийнинг "Шоҳ ва дарвеш" асари, Шайх Низомийнинг "Ҳашт биҳишт" асари. "Рашаҳот"нинг арабчадан таржима қилинган нусхаси, "Ҳидоя"и Шарифнинг 2 та дафтари. Мавлавий Аҳмад ва Мавлавий Қосимнинг "Шарҳ бар ақоид" асари битта жилдда. "Тарихи Саййид Роқим" маа муқаддима "Зафарномаи Темирӣ" ва шу каби нодир асарлар тўплаган[10, С. 80, Р. 52-56, Т. I. - С. 332-333, С. 114].

Юқорида тилга олинган кутубхонанинг бир қисми Иноятуллоҳ ўроқнинг ўғли Файзуллоҳхўжа "Равнақий" ва "Рамзий" тахаллуси билан ижод қилган шахсининг қўлида бўлган, унинг вафотидан сўнг бугунги кунда унинг ворисларининг уйида сақланмоқда. Файзуллоҳхўжа Равнақий (1890-1978) 1919 йили Бухорода мадрасани тамомлагач Шаҳрисабзда қози бўлган. Умрининг охиригача хаттотлик ва муҳранлик билан ҳам шуғулланган.

Файзуллоҳхўжа ибн Иноятуллоҳ кутубхонасида ҳозирда тошбосма китоблардан ташқари (уларнинг сони 500 тадан ошади) 52 та асар форс тилида, 45 та асар араб тилида, 11 та асар форсий-арабийда, 4 та рисола ўзбек-форс тилларида, 2 та асар ўзбек, форс ва араб тилидаги қўлёзма шаклида етиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, Қози Абдувоҳид Садр Сарии Балхий, Қози Бурҳониддин ва қози Иноятуллоҳ кутубхоналари ХХ асрнинг бошида Бухорода

мавжуд бўлган энг йирик шахсий кутубхоналардан бўлиб, шарқ қўлёзмалар коллекциялари ҳисобланади. Юқоридаги маълумотлар таҳлилидан маълумки, аждодларимиз китоб ва китобат ишларига бефарқ бўлмаган. Зиёлиларимиз жуда саводли, китобхон ва китобсевар шахслар бўлган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Абд ал- Воҳид Садри Сарир Балхий. Мажмуа // Қўлёзма. ЎзР ФАШИ фонди, инв. №2260. - 90а, в.
2. Абд ал- Воҳид Сарир Балхий. "Мажмуа" // Қўлёзма. ЎзР ФАШИ фонди, инв. №2260. 99а,б - варақ.
3. Vahidov Sh.Erkinov A. Le fihrist (catalogue) de la biblioteque de Sadri Ziya: une image de la vie intellectuelle dans le Mavarannah (fin XIXe-deb.XXe s.). // Cahiers d'Asie Centrale, 1999), n°7, pp. 141-174;
4. Вахидов Ш., Бабаджанов Б. Равнаки / Ислам на территории бывшей Российской империи. Под ред. М.С. Прозорова. - СПб., 2001. Вып. 3. - С. 81-82.
5. Валидов А.А. Рукописи из собрания казикалона // ЗВО. 1916. Вып. XXIII. - С. 251-252.
6. Кормицилин А.И. Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. - Ташкент, 1993. - С. 57.
7. Каталогичной библиотеки Равнаки-Шахрисабзи. - Кум.(Иран), 2000. - С. 80. На персидском языке; Les particularies paleographiques et cidicologiques des fonds particuliers de Rawnaqi et Faqiri (Shahrisabz, Ouzbekistan) // Manuskripta Orientalia. - St.-Peterdurg, 2003. - P.52-56; Равнаки. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь /Под ред. С.М. Прозорова. - М.: Издательская фирма Восточная литература РАН, 2006. Т. I. - С. 332-333.
8. Охунжонов Э. Ватан кубхоначилиги тарихи.- Тошкент: Адолат, 2004. 1-қисм. Б. 80.
9. Семенов А.А. Среднеазиатские рукописные фонды и важность их изучения. /Материалы первой Всесоюзной Научной конференции Востоковедов в г.Ташкенте. -Ташкент; 1958. - С.915. Қаранг: Szuppe M. Lettr's, patrons, libraires. L'apport des recueils biographiques sur le r?le du livre en Asie centrale aux XVIe et XVIIe s. // Cahiers d'Asie Centrale, 1999, n° 7. pp. 99-117.